

NIBIO

NORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Tap av jordbruksareal i Norge

En fotodokumentasjon med refleksjoner om årsaker, virkninger og
mottiltak

NIBIO RAPPORT | VOL. 4 | NR. 169 | 2018

Oskar Puschmann, Wenche Dramstad, Sebastian Eiter
Divisjon for kart og statistikk, Avdeling for landskapsovervåking

TITTEL/TITLE

Tap av jordbruksareal i Norge: en fotodokumentasjon med refleksjoner om årsaker, virkninger og mottiltak

FORFATTER(E)/AUTHOR(S)

Oskar Puschmann, Wenche Dramstad, Sebastian Eiter

DATO/DATE:	RAPPORT NR./ REPORT NO.:	TILGJENGELIGHET/AVAILABILITY:	PROSJEKTNR./PROJECT NO.:	SAKSNR./ARCHIVE NO.:
18.12.2018	4/169/2018	Åpen	560201-0	19/00026
ISBN:	ISSN:	ANTALL SIDER/ NO. OF PAGES:	ANTALL VEDLEGG/ NO. OF APPENDICES:	
978-82-17-02238-1	2464-1162	47	—	

OPPDRAUGSGIVER/EMPLOYER:

—

KONTAKTPERSON / CONTACT PERSON:

—

STIKKORD/KEYWORDS:

Arealendringer, gjengroing, jordvern, nedbygging, omdisponering

FAGOMRÅDE / FIELD OF WORK:

Geografi, landskapsfotografi

SAMMENDRAG/SUMMARY:

Rapporten viser et temautvalg av bildepar som primært fokuserer på tap av jordbruksareal gjennom nedbygging eller nedlegging, dvs. opphør av jordbruksdrift med påfølgende utbygging til nærings, bolig- eller transportformål, eller gjengroing til kratt og skog. Avslutningsvis fokuseres det også på mulige strategier for å redusere tap av jordbruksareal. Det ligger fra 1 time og 45 minutter til 128 år mellom fototidspunktene.

LAND/COUNTRY:

Norge

GODKJENT/APPROVED

Hildegunn Norheim (divisjonsdirektør)

NAVN/NAME

PROSJEKTLEDER / PROJECT LEADER

Oskar Puschmann

NAVN/NAME

NIBIONORSK INSTITUTT FOR
BIOØKONOMI

Forord

Gjennom det nasjonale programmet for systematisk overvåking av jordbrukets kulturlandskap («3Q») dokumenterer NIBIO hvordan jordbrukslandskapet endres. Et av målene med å overvåke tilstand og endringer i jordbrukslandskapet er å fange opp endringstrender på et så tidlig tidspunkt at disse fortsatt kan påvirkes. Derfor er det også viktig å formidle overvåkingsresultatene og fortelle hvilke endringer som skjer. Dette gjøres gjennom kart og statistikk, presentasjoner og publikasjoner, i ulike media og gjennom rapporter. Formidlingen vil imidlertid anta noe ulik form i de ulike kanalene.

Vår erfaring er at manns minne er kort. Mennesker husker ofte ikke hvordan noe var, endringer går fort i glemmeboken. Fotografier blir derfor et viktig redskap for å formidle kunnskap om landskapsendringer. Grunnlaget for denne rapporten er bildepar av eldre og nyere fotografier fra NIBIOs prosjekt «Tilbakeblikk – norske landskap i endring» med tilhørende forklaringstekster ved Oskar Puschmann. I dette arbeidet presenteres landskapsendringer slik de kommer til syne gjennom endringsbilder. Endringsbilder innebærer at nøyaktig samme landskapsutsnitt fotograferes fra nøyaktig samme ståsted ved ulike tidspunkt. Slik viser bildene faktiske endringer. Samtidig er bildene subjektivt valgte utsnitt av virkeligheten. Motiv, utsnitt, fotografisk teknikk og tidsdybde kan velges med sikte på å formidle et spesifikt budskap og dermed også til å påvirke leseren i en spesifikk retning. Målet med bildeparene i denne rapporten er å skape oppmerksomhet om endringene som har skjedd og fortsatt skjer.

Bildemateriale fra prosjektet med tilhørende tekster har vært trykt som en sommerserie i avisa Nationen siden 2005. Innholdet i denne rapporten har vært del av Nationen-serien i årene 2010 til 2017. Noen formuleringer som var skrevet spesifikt knyttet til publiseringsåret, har blitt lettere redigert. Likevel har tekstene fått beholde sitt opprinnelige journalistiske preg, inkludert forfatterens faglige frihet. Derfor kan det finnes normative synspunkter i rapporten som ikke nødvendigvis NIBIO som organisasjon kan stille seg bak. Når instituttet likevel velger å gi ut denne fagrapporten er det fordi vi, på tross av slike problemstillinger, anser refotografering som en verdifull kvalitativ dokumentasjon av landskapsendringer. Lest og vurdert med den nødvendige kritiske distanse, mener vi materialet vil kunne stimulere til økt interesse og debatt rundt landskapsendringer. For en mer nøytral, kvantitativ tilnærming, viser vi til instituttets mange fagrappporter fra overvåkingsprogrammet for jordbrukets kulturlandskap (3Q).

Om du ønsker å følge med på våre bildeserier kan vi opplyse om at de også presenteres på en egen nettside (www.tilbakeblikk.no) og på Facebook under overskriften [Tilbakeblikk](#). Lik og del!

Ås, 18.12.18

Geir-Harald Strand
(spesialrådgiver)

Innhold

1	Innledning.....	6
2	Tap gjennom utbygging: veier, boliger – og jordbruket!	7
2.1	Ressursbruk på krita	7
2.2	Sentrumsutvikling.....	8
2.3	Utbyggingstruede jorder	9
2.4	Matjord til salgs	10
2.5	Finanskrisens pusterom.....	11
2.6	«Det blir det sikkert aldri noe av!»	12
2.7	Nedbygging av dyrka mark	13
2.8	Jordvern.....	14
2.9	Jordvern og veibygging	15
2.10	Om CO ₂ og sentrumsutvikling på dyrka mark.....	16
2.11	Gang- og sykkelsti	17
2.12	Jordbruk – den mest varige av alle næringer	18
2.13	Jordvern og landbruksbebyggelse	19
2.14	Fellesfjøs	20
2.15	Nedbygging	21
2.16	Jorderosjon og jordvern	22
2.17	Fra potet til plen	23
2.18	Monsterutbygging og jordvern.....	24
2.19	“If things don’t change soon...”	25
3	Tap gjennom opphør av jordbruksdrift	26
3.1	Gjengroing	26
3.2	Gjengroing	27
3.3	Høymole og brakklagt jord	28
3.4	Barnas potetåker	29
3.5	Fritidsbruk og gjengroing.....	30
3.6	Strandflate i gjengroing	31
3.7	Når jord i hevd likevel gror til	32
3.8	Så fort så mye blir glemt.....	33
3.9	Marginalisering.....	34
3.11	Klimaskog og jordvern	35
3.12	Åkerspor under skogens slør	36
4	Strategier mot tap: fortetting, beite, rydding, gjenoppdyrking	37
4.1	Sentrumsutvikling og jordvern	37
4.2	Nedbygging og jordvern	38
4.3	Ett av 22 Utvalgte kulturlandskap	39
4.4	Sau som landskapsredder.....	40
4.5	Sauer er ålreite dyr	41
4.6	Gjenåpning av landskap.....	42
4.7	Krattrydding.....	43
4.8	Gjengroing og gjenåpning.....	44

4.9 Ikke bare gjengroing.....	45
Referanser	46

1 Innledning

Norge har svært begrenset med jordbruksareal. Kun 3 % av landarealet er dyrket mark i dag, og kun en tredel av dette er egnet til produksjon av matkorn. Det er heller ikke store arealer som er egnet for oppdyrking. Erkjennelsen av at dyrka og dyrkbar mark er arealressurser vi har svært begrenset tilgang til her i landet har gjennom historien rettet fokus mot viktigheten av å ta vare på disse ressursene. Dette har kommet til uttrykk gjennom politiske føringer, retningslinjer, målsetninger og nå sist en nasjonal jordvernstrategi.

Stortinget har satt som mål at det ikke skal omdisponeres mer dyrka mark en 4000 dekar per år til utbyggingsformål. Målsetningen er ambisiøs, da arealtallet er lavere enn det som faktisk har blitt omdisponert i mange år på rad. I 2017 var man imidlertid svært nær ved å nå målet, da tall fra Statistisk sentralbyrå (SSB) viste at det ble omdisponert 4 025 dekar dette året.

En utfordring for å begrense nedbygging av jordbruksareal i Norge er knyttet til geografi. Da mennesker først bosatte seg her langt mot nord valgte de steder der det var rik tilgang på ressurser. Som et resultat av dette ligger dagens byer og tettsteder svært ofte omgitt av dyrka mark av høy kvalitet (Aune-Lundberg 2017a, b). Etter hvert som en stadig større andel av befolkningen bor i byer og tettsteder blir det et stadig høyere press på de rike jordbruksarealene rundt disse. Nedbyggingen i pressområdene er et anerkjent problem, i Norge så vel som i mange andre land (EEA 2016).

Nedbygging har fått oppmerksomhet i media, men er ikke den eneste prosessen som gjør at jordbruksareal ikke lenger brukes til matproduksjon. Et annet utbredt fenomen er opphør av jordbruksdrift som etterfølges av den naturlige suksesjonen, dvs. at arealet etter hvert gror igjen med skog. Dette skjer hovedsakelig på jordbruksarealer som regnes som tungtdrevne med dagens teknologi, dvs. på forholdsvis fragmenterte, små teiger og i bratte helninger som ikke kan drives lønnsomt lenger. I marginale jordbruksområder ser vi også en tendens til at dette skjer oftere når areal går fra å være drevet av eier, til å bli drevet av noen som leier arealet (Puschmann & Stokstad 2010). Denne prosessen er dog mindre irreversibel enn nedbygging fordi jordbruksarealet kan dyrkes opp på nytt. Dette vil riktignok være ressurskrevende, men er gjennomførbart.

Det skjer en rekke endringer i det norske jordbrukslandskapet, men det er tydelige geografiske forskjeller med hensyn til hvilke endringer som dominerer hvor i landet. Dette er dokumentert gjennom kvantitative analyser av data fra overvåkingsprogrammet for jordbrukets kulturlandskap (Stokstad & Puschmann 2018). I denne rapporten benytter vi isteden en kvalitativ metode hvor vi forsøker å synliggjøre mangfoldet av endringer som til enhver tid skjer på ulike steder i det norske jordbrukslandskapet. Vi har valgt å begrense oss til de endringene som medfører tap av jordbruksareal, men inkluderer også et avsluttende bildepar der utviklingen er annerledes.

2 Tap gjennom utbygging: veier, boliger – og jordbruket!

2.1 Ressursbruk på krita

2012 – 2017. Nye E18. Hobøl kommune, Østfold.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Manglar vi jord, så manglar vi mat. Manglar vi mat, kan vi kjøpe frå dei som framleis har jord – ei stund. Men når jorda er knapp, og behovet for mat er større enn tilfanget, har vi eit problem. Dette er den enkle grunnen for å ta vare på matjorda der ho finst. Mange andre grunnar kan trekkast fram, men grunnlaget for matproduksjon er det første som melder seg. Alle veit jo det. Derfor skulle ein tru at alle ville vere opptatt av å verne om denne edle ressursen. Men det synest ikkje alltid slik. Vi opplever stadig at matjord treng vern for ikkje å bli øydsla vekk når tettstader skal vakse eller ny infrastruktur komme på plass. I 1935 vart jord for første gong offisielt definert som ein knapp naturressurs med spesielle krav til vern. Det skjedde etter den store tørkekatastrofen «*The Dust Bowl*» i USA. Dette var bakgrunnen for at USA vedtok sin Soil Conservation Act og at president Roosevelt sa: «The history of every nation is eventually written in the way in which it cares for its soil.» Utsegna gjeld i høgste grad framleis – og for Noreg.

(Tekst: Kjersti Kildahl.)

2.2 Sentrumsutvikling

1926 – 2014. Svelvik. Svelvik kommune, Vestfold.
Foto: Anders Beer Wilse / Norsk Folkemuseum, Oskar Puschmann / NIBIO.

I Norge er det ingen byer og tettsteder som har vokst fram uten å ha hatt en strategisk beliggenhet. Det være seg som ved å ha hatt særlig gunstige havneforhold, ligget ved rike gruveforekomster, i sentrale veikryss eller som stasjon for en ny jernbane. Siden den raskeste ferdseilen fram til 1850-tallet var til sjøs, ligger også de fleste eldre tettsteder i våre kyst- og fjordstrøk. Et sted som ble til på grunn av sin funksjonelle beliggenhet var Svelvik i Vestfold. Her ved Svelvikstrømmen, et 200 meter smalt sund mellom indre og ytre del av Drammensfjorden, vokste det i seilskutetiden fram en liten isfri vinterhavn for Drammen by. Stedet ble ladested i 1845, mens kommunen selv ga Svelvik bystatus i 1998. At tettstedet også vokste på 1900-tallet viser bildene, og særlig var det sentrumsnære jorder som da ble nedbygd. Skal det bygges helt nye byer og tettsteder i Norge i dag, må trolig andre strategiske funksjoner videreutvikles. I disse shoppingtider vil kanskje store kjøpesentre midt i granskauen oppfylle en slik funksjon.

2.3 Utbyggingstruede jorder

2002 – 2011. Jørn. Sola kommune, Rogaland.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Skog og landskap har over en femårsperiode registrert at 21 prosent av all nedlagt dyrka mark i Norge går til bebyggt areal. Utvidelse av tun, boligbebyggelse og andre typer bygg beslaglegger langt mer jordbruksareal enn det som går til nye veier. Store sammenhengende jordbruksområder som grenser mot store befolkningscentre er særlig utsatt for nedbygging. På Jæren ligger byer og tettsteder omgitt av dyrka mark på en diger lavlandsslette. Regionen er i kraftig vekst, og skal byene fortsatt vokse vil det utvilsomt skje på bekostning av mye dyrka mark. Få steder i Norge bor imidlertid så mange mennesker så tett på et aktivt landbruk som på Jæren. Det er mange som her har det by- og tettstedsnære jordbrukslandskapet som sitt daglige tur- og nærrekreasjonsområde. For *dagens* Jærbu er det således ikke sikkert at en utbygging for morgendagens tilflyttere vil være et gode.

2.4 Matjord til salgs

2008 – 2011. Ås kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

I Norge er som kjent ca. tre prosent av vårt landareal jordbruksmark, men her inngår og en del beitemark. Faktisk pløyejord er altså vesentlig mindre. Vern av dyrka mark er noe det fokuseres en del på, men når det kommer til lokale utbyggingsspørsmål stilles ofte spørsmålet om vi må produsere mat på akkurat dette jordet. Konflikten er da også merkelig. Forkjemperer for jordvern ønsker å bevare selve dyrkingsgrunnlaget, matjorda, mens utbyggingsinteresser kun ønsker jordets geografiske beliggenhet: at tomte ligger sentralt, og at flate jorder er vesentlig billigere å bygge på enn ulendt og steinet terreng. Men hva skjer med matjorda når utbyggingen først starter? I Norge fins det ingen rikspolitiske retningslinjer for hvordan matjord skal behandles i utbyggingsaker, og ofte blir det opp til utbygger å finne en løsning på hvordan man lokalt blir kvitt den tiloversblevne matjorda. Bildeparet er fra Ås kommune. Her som i andre tilflyttingskommuner er det press på dyrka mark. Hele jordet på bildet skal bygges ned, og entreprenøren har her løst sitt "jordvernproblem" med å legge matjorda ut til salg. Den kan altså havne under plen, tulipanbed, rosebusker m.m. Matjord er en verdifull ressurs, og i Norge trenger vi sårt en debatt om hvordan matjord bedre kan gjenbrukes.

2.5 Finanskrisens pusterom

2009 – 2012. Moerjordet på Ås. Ås kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Moerjordet på Ås hadde fått status som utbyggingsområde til boligformål, og rett før finanskrisa lå alt klart for at planene skulle realiseres. Entreprenørene hadde gjort sine avtaler og en stor salgsplakat viste bl.a. hvordan deler av jordet skulle fylles med familievennlige boliger etter «Bo Klokt»-konseptet. Så kom finanskrisen, verdensøkonomien vaklet og all utbygging ble foreløpig lagt på is. Jordet lå dermed brakk og området nærmeste bonde så sitt snitt til å leie det i påvente av lysere økonomiske tider. I ytterligere to år fikk skurtreskerne høste det produktive åkerarealet, men så var det omsider slutt. Bildet ble således et foto for historiebøkene og for fremtidens generasjoner. Et jorde med tjenestefart siden forhistorisk tid har takket for seg.

2.6 «Det blir det sikkert aldri noe av!»

2004 – 2015. Nye E18. Eidsberg kommune, Østfold.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Skurtreskeren kjørte fram og tilbake på jordet, travelt opptatt med å sluke sitt korn. Dekar på dekar, bare avbrutt av lessing på hengeren. Kvelden var sjelden fin og varm, og ypperlig for å ta igjen de siste dagers regnvær. Jeg stod på en åkerholme og ventet på et solglimt for å fotografere bondens gjøremål. Jeg skjønte han holdt øye med meg, men ville gjøre meg ferdig før jeg fortalte om mitt ærend. Han stoppet maskinen da jeg gikk ham i møte. Døra ble åpnet og et vennlig fjes lurte på hva som nå var blitt foreviget. Jeg sa som sant var at man planla en motorvei akkurat her, og at jeg ville ha bilder før det skjedde. «Motorvei her?» Jo, det hadde han hørt om i en evighet, men det blir det sikkert aldri noe av. «Og i så fall blir det lenge til, så det er ikke noe å bekymre seg for.» Sa han. Nå har tida gått og heller ikke jeg er bekymret lenger. I hvert fall ikke for dette jordet!

2.7 Nedbygging av dyrka mark

2009 – 2012. Moerfeltet. Ås kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

I Norge er kun en prosent av landarealet egnet til produksjon av åkervekster. Det meste ligger på det sentrale Østlandet, rundt Trondhjemsfjorden og på Jæren. Dette er også de områdene hvor det blir størst tilflytning og boligutbygging de neste 20-30 åra. All erfaring viser at det er de tettstedsnære matproduserende arealene som da vil bli nedbygd – fordi det er enklest, billigst og ofte minst konfliktfullt. Med mål om å redusere CO₂-utslipp har myndighetene lenge hevdet at det må fortettes rundt eksisterende trafikkknutepunkter for å redusere unødig bilbruk. Det er imidlertid en kortsiktig miljø- og ressursgevinst å nedbygge Norges beste åkerjord ut fra et CO₂-mål. Om 25 år vil trolig bilenes CO₂-utslipp langt på vei være historie, mens mat fra dyrka mark skal være etterkommere tross alt spise i mange, mange generasjoner.

2.8 Jordvern

2009 – 2013. Nye E16. Sør-Odal kommune, Hedmark.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Jordvern er et begrep som mest blir brukt av landbrukssektoren. Alle hevder imidlertid at jordvern er viktig, men når det kommer til de enkelte utbyggingssakene er det nesten alltid nødvendig å gjøre unntak – så kan man jo heller praktisere jordvern andre steder. I sum medfører alle «unntak» at mye dyrka mark årlig bygges ned. Ved fornying av Rv 2 (dagens E16) i Sør-Odal hadde man f.eks. mulighet til å tenke helt nytt. En ny trasé sør for Glomma ville – i følge en lokalt initiert utredning – mest ha gått over skogsmark, gjort veien 6-7 km kortere og ca. 400 millioner kr. billigere å bygge. Men Vegvesenet sa nei. De ville ha den langs eksisterende hovedvei for derved bl.a. å kunne sette opp bom som raskere kunne finansiere nyveien under selve utbyggingsfasen. Miljøverndepartementet – som tok den endelige avgjørelsen – støttet Veivesenets forslag. Resultatet betydde nedbygging av vel 1000 dekar dyrka mark.

2.9 Jordvern og veibygging

2012 – 2015. E18 i Elvestad. Hobøl kommune, Østfold.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Å bygge ned matjord mener mange er ille, men når vei først skal bygges i kornområder virker det alltid å være uunngåelig. Med i vurderingene inngår og hvor mye dyrka mark som mistes, men slike tall knyttes helst til den ferdige traséen. Under anleggsperioden berøres langt mer jordbruksareal. Gjennom Hobøl i Østfold ble det bygget ny E18-trasé. Her skjærer veien seg gjennom tversgående åser og langsmale jordbruksdaler. Ved Elvestad krysser den Hobøelva, hvor det også bygges bro og avkjøringer. Anleggsområdet på den gamle dyrkamarka var hele 350 meter på det bredeste. Mye matjord skulle også flyttes tilbake når veien var ferdigstilt. Hvordan slike areal i ettertid påvirkes av jordflytting vet man imidlertid lite om. At veimyndighetene gjerne legger motorveiers avkjøringer på dyrka mark, bidrar og til å skape et utbyggingspress på jordbruksarealene nærmest avkjøringene. Det er nemlig her mye av næringslivet i etterkant aller helst vil etablere seg.

2.10 Om CO₂ og sentrumsutvikling på dyrka mark

2006 – 2015. Ås kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

I samfunnsdebatten er det vanlig å «shoppe» argumenter. Dvs. argumenter brukes når det passer debattanten, mens man unnlater å nevne dem hvis de taler mot ens mål i andre saker. Det gjelder for alle fronter, også i miljødebatten. Ta f.eks. CO₂-argumentet. Det brukes særlig ofte når det hevdes at vi MÅ fortette rundt tettsteders trafikknutepunkter for å unngå unødvendig bilkjøring i lokalmiljøet. At det da ofte er jordbruksareal som blir anbefalt nedbygd hører også med. I debatten om søndagsåpne butikker, som vil medføre at flere hundretusen biler får en ekstra kjøretur i uka, er det imidlertid stille om både CO₂-utslipp og unødig bilkjøring. Ei heller når en firefelts hyttevei ble bygd langs Mjøsa for å ta unna fritidskjøringa i helgene. Om 10 år mener mange eksperter at bilenes CO₂-problem er løst. Innen da er mange matproduserende jorder nedbygd med CO₂-problematikken som viktigste argument. Ås sentrum i Akershus er et område der bl.a. miljømyndigheter og transportselskapet Ruter mener det må fortettes mer rundt dagens trafikknutepunkt.

2.11 Gang- og sykkelsti

1998 – 2011. Nes kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Man kan vanskelig argumentere mot å anlegge en gang og sykkelsti i tettbygde strøk. Trafikksikkerheten til våre myke trafikanter er viktig, og da ofrer vi gjerne et par-tre langsmale randmetre med privat dyrka mark. Eller? Gangveien her ble utvilsomt flott, men i sum bidrar også slike tiltak til å legitimere nedbygging av dyrka mark, bare formålet er nobelt nok. En gangvei, en sykehustomt eller en godsterminal... En kvadratmeter nedbygd her og en kvadratmeter nedbygd der ender likevel opp som dekar, hektar og kvadratkilometer i ulike lokale, regionale og nasjonale statistikker. Direkte nedbygging er nå en ting, nedlegging i påvente av eventuell utbygging er noe annet. På bildet ses et jorde som siden 1998 har skiftet status fra stelt til ustelt. Det virker å være ute av drift, og klemmt mellom boligfelt i et ekspanderende tettstedsområde, ligger det muligens allerede på vent for også det å bli nasjonal nedbyggingsstatistikk.

2.12 Jordbruk – den mest varige av alle næringer

1884 – 2012. Odda kommune, Hordaland.

Foto: Axel Lindahl / Norsk Folkemuseum, Oskar Puschmann / NIBIO.

27. juli 2016 var det 175 år siden fotograf Axel Lindahl ble født. I perioden 1884 - 1896 reiste han Norge rundt og fotograferte både det moderne reiselivets framvekst samt Bygde-Norge før det norske industrieventyret brøt løs. Da Lindahl foreviget Skjeggedalsfossen og Tyssestrengene i Hordanger var de begge urørte naturperler og viden kjent blant turister. Og da Lindahl i 1884 fra Tokheim i Odda skuet ut over den idylliske Sør fjorden, hadde han ingen anelse om hvilken enorm utvikling regionen skulle gjennomgå innen bare få tiår. For Odda fikk sin industrielle fødsel, sin storhetstid, men også etter hvert sin industrielle nedgangstid. Og det er i en slik sammenheng det er interessant å vurdere primærnæringen jordbruk mot andre sekundærnæringer. Alt annet har sin blomstringstid, men ender med at råstoff tar slutt eller markedskrefter endres og gjeskjeften legges ned. Sånn sett er jordbruk unikt fordi det alltid har potensiale til å drives videre i nye tusen år. Axel Lindahls bilder vil over tid vise oss mer av nettopp det.

2.13 Jordvern og landbruksbebyggelse

2006 – 2015. Gran kommune, Oppland.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

7. juni 2017 la NIBIO og SSB fram tall som viser at norske bønder selv bygde ned 22 % av all matjord som forsvant mellom 2004 og 2015. Årlig tilsvarende det 1750 dekar jord, dvs. nær halvparten av Stortingets 2015-mål om maks 4000 dekar omdisponert jord pr år. Dette var overraskende høye tall. En grunn til at dette har vært ukjent er at bønder selv ikke må søke dispensasjon fra jordloven hvis de vil bruke jordbruksareal til andre formål enn landbruk. Samtidig er det et tydelig speilbilde på dagens landbrukspolitik. Et uttrykt ønske om stadig større og mer rasjonelle bruk, gjør at nye anlegg som storfjøs, silokummer, driftsveier etc., legges nær tun som allerede ligger omgitt av jordbruksareal. At jordbrukets egne nedbyggingstall er for høye, er de fleste enige i. Likevel bør det sies at et fjøsareal fortsatt er en del av vår matproduksjon – til forskjell fra de resterende 78 % som bygges ned til vei-, handels- eller boligformål.

2.14 Fellesfjøs

2001 – 2011. Os kommune, Hordaland.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Fellesfjøs med løsdrift kom gradvis inn i landbruket på 1990-tallet. Mange melkeprodusenter var lei av å slite aleine og så det som en fordel å dele arbeidsbyrden med gode melkenaboer. Lån ble tatt opp, storfjøs bygget og besetninger slått sammen. Tilbake på enkeltgårdene stod ofte tomme gammel-fjøs og ubrukke beiter. På 2000-tallet ble det etablert flere miljøtilskudd som oppfordret til mer beite i inn- og utmark, noe som nok bidro til at etablering av løsdriftsfjøs stagnerte på steder med gode beitebetingelser. Storfe er viktig i kampen mot gjengroing og både miljø- og landbruksmyndigheter ønsker å ha flest mulig dyr gående på beite. I ettertid har nok etablering av fellesfjøs vært bra for mange, men det er og atskillige som ville valgt annerledes i dag. Gjeldsbyrden er stor og pluss-effekten mindre enn forespeilet. Bildet viser et storfjøs hvor kuene i hvert fall har tilgang på et godt uteareal.

2.15 Nedbygging

2002 – 2011. Liknes. Kvinesdal kommune, Vest-Agder.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

I områder hvor jordbruk ble drevet i kombinasjon med, eller som bigeskjeft til andre næringer, var jordbrukseiendommene ofte oppstykket og til dels små. Det gjaldt særlig langs kysten hvor jordbruk ble drevet i kombinasjon med fiske, losvirksomhet, sjøfart, handel og lignende. Der slike små eiendommer i dag ligger klemt inne blant nyere bolighus i ekspanderende byer og tettsteder, er jordene ofte utsatt for nedbygging. Det virker nemlig å være langt enklere å planlegge nedbyggingen av et lite jorde enn et stort. Lønnsomheten i å opprettholde jordet som jordbruksareal er heller ikke i nærheten av å matche den kortvarige engangsfortjenesten det er å selge det som boligtomter. I sum blir det likevel mye jordbruksareal som nedbygges nasjonalt fordi man lokalt kun betrakter dem som «et lite ubetydelig jorde».

2.16 Jorderosjon og jordvern

2002 – 2007 – 2017. Trøgstad kommune, Østfold.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

På 1970- og 80-tallet var det et mål å skape mest mulig rasjonelle jordbruksenheter. På flatlandets leirjordsbygder skjedde det bl.a. ved storstilt bakkeplanering der småkupert terreng ofte ble høvlet flatt og forsengkninger, bekkedaler og raviner ble fylt igjen med overskuddsmasser. I tillegg ble utallige bekker lagt i rør. De negative konsekvensene ble raskt synlige, særlig en massiv jorderosjon og avrenning av næringsstoffer som fosfor og nitrogen til våre vassdrag. Det toppet seg med algekatastrofen i Nordsjøen sommeren 1988. Siden har landbruket tatt sine miljøutfordringer på alvor, og mange negative konsekvenser blir etter beste evne forsøkt rettet opp. Et viktig tiltak for å redusere jorderosjon og næringstap er etablering av fangdammer, dvs. kunstige dammer og våtmarker hvor overflatevann fra omkringliggende jorder havner. Her utfelles jord- og leirpartikler slik at vannet renses. I tillegg bidrar dammene til økt biologisk mangfold og gir et estetisk element i kulturlandskapet. Å hindre jordtap er også et viktig bidrag til et godt jordvern.

2.17 Fra potet til plen

*1978 – 2014. Brekke mellom. Ås kommune, Akershus.
Foto: Johannes Thorvaldsen / Ås kommune, Oskar Puschmann / NIBIO.*

For noen tiår siden var det fortsatt vanlig å se små potetåkre i norske landskap. De var en selvfølgelig del på de fleste gårder, men også i mang en villahage. Å dyrke mat til eget hus var for mange hageeiere både en hobby og et sikkerhetsiltak. Erfaringer fra siste krig viste at få areal var så høyproduktive som private hager. Plen ble da raskt omgjort til potetland og grønnsaksbed – som igjen ble stelt med omhyggelig flid. Det hjalp mange gjennom en vanskelig hverdag. I dag fokuseres det mye på fortetting i villaområder i byer og tettsteder. Det er ofte bra for lokalt jordvern, natur og friluftsliv, men når store hager deles opp for å gi plass til nye privatboliger svekkes samtidig den private matberedskapen. På gården Brekke er den gamle potetåkeren omgjort til en stor plen, men det skal lite innsats til å atter få potet i jorda – om det trengs...

2.18 Monsterutbygging og jordvern

1996 – 2009. Øvre-Eiker kommune, Buskerud.
Foto: Eirik Kolsrud, Oskar Puschmann / NIBIO.

Sommeren 2010 vil huskes for at ordet ”monster” fant veien til norske medier, naturvernere og lokalbefolkningen i Hardanger. Selvsagt tenker vi på kraftgata regjeringen vedtok skal gå over Hardangerfjorden – og ikke minst monsternestene som skal følge linja til Bergen. Vi skal ikke her ta stilling til kraftlinja, men det er interessant å se oppmerksomheten rundt dette landskapsinngrepet. At folk engasjerer seg er bra og helt i tråd med den europeiske landskapskonvensjonen som nettopp oppfordrer til folkelig engasjement om våre landskap. Men hvorfor får en slik kraftlinje så stor oppmerksomhet mens for eksempel nedbygging av vårt framtidige matbord får ingen. I Norge er jorda som *kan produsere mat* utvilsomt vår viktigste ressurs. Både i dag, om hundre år og så langt vi evner å tenke at det kan bo mennesker i landet. Årlig bygges det ned tusener av dekar med vår beste matjord, uten at det fremkaller annet enn små lokale opprop hos de som får et uønsket anlegg til nærmeste nabo. Jordvern engasjerer ikke! Dessuten er folket mett. Kanskje hadde det hjulpet om mediene hadde brukt uttrykk som monsterutbygging, monsternestveier og monsterkjøpesenter hver gang en bit av fremtidens matbord forsvinner...

2.19 “If things don’t change soon...”

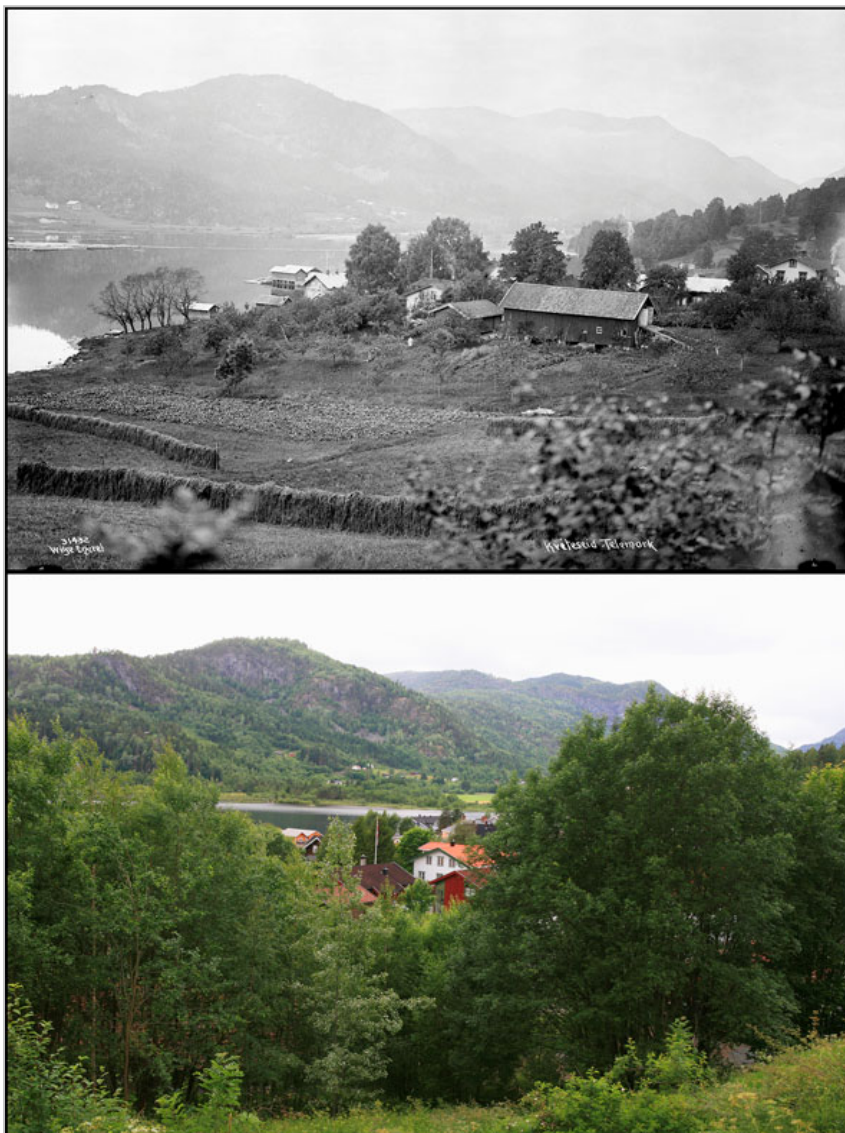

2002 – 2017. Nye E6. Melhus kommune, Sør-Trøndelag.
Foto: Roald Dørum / Melhus kommune, Oskar Puschmann / NIBIO.

I 2016 fikk Bob Dylan Nobels litteraturpris. Velfortjent syntes mange, for mannen som i 55 år har sunget kritisk om hvordan vi driver vår klode. I «License To Kill» fra 1984 sier han bl.a. «Man thinks ‘cause he rules the earth he can do with it as he please. And if things don’t change soon, he will.» Og siden har vi bare akselerert vår framferd. Særlig de som både kan tegne på kart og fullbyrde skjebner over andres liv og eiendom. Utvikling er et must, og da må hen tåle at det av og til – eller forholdsvis ofte – rammer både få og mange. Prognosene viser at vi skal mangedobles i våre byer og tettsteder, og da må vi ansvarsfullt utnytte våre ubebodde jorder som i århundrer kun midlertidig har vært brukt til å dyrke mat. Det ofres gjerne både matjord og noen småboliger hvis vi alternativt får motorveier, drabantbyer og avløpssystemer i framskrittets tjeneste. Og jordmangel er vel ikke det samme som matmangel? Jeg, som etter hvert er blitt både tjukk og ironisk, har i hvert fall aldri sultet.

3 Tap gjennom opphør av jordbruksdrift

3.1 Gjengroing

1927 – 2008. Kviteseid. Kviteseid kommune, Telemark.
Foto: Anders Beer Wilse / Norsk Folkemuseum, Oskar Puschmann / NIBIO.

Da Telemarkskanalen mellom Ulefos og Strengen åpnet i 1892 ble den umiddelbart en populær turist-rute mellom Kristiania og Bergen. En av de siste stoppestedene før kanalbåtene ankom endestasjonen i Dalen var Kirkebø. Opprinnelig ei lita dampskipsbrygge med noen få hus, men som fungerte som knutepunkt for person- og godstrafikken til og fra nabobygdene. Åpningen av Telemarkskanalen ga stedet en rivende utvikling og Kviteseidbyen som det nå ble kalt, ble raskt et senter langs kanalen. I dag knyttes Telemarkskanalen først og fremst til turisme, og opplevelsene fra Skien til Dalen er mange og spektakulære. De mange gårdene som ligger langs kanalen danner også viktige og miljøskapende blikkfang, men her som ellers i Telemark er det en utfordring at det blir stadig færre aktive bruk. For Telemarks reiseliv bør det vekke bekymring. Bildeparet fra Kviteseid er i så måte et skremmeskudd om hva fremtiden vil gi dersom det åpne landskapet ikke blir holdt i hevd.

3.2 Gjengroing

*1997 – 2009. Hadseløya. Hadsel kommune, Nordland.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.*

Å ha gode utsyn til både kulturmiljøer og naturlandskap er viktig for vår opplevelse av landskap. I den forbindelse har mange uttrykt at dagens omfattende gjengroing i sum bidrar til å forringe våre landskapsopplevelser. Veldig ofte er det imidlertid kun noen få busker og/eller trær som sperrer for vårt utsyn, mens det bakenforliggende som man ønsker å se fortsatt ligger åpent til. Bildene fra Hadseløya viser dette. Her har ei selje og en rogn fått bre sine greiner utover og dermed tettet igjen åpningen som herfra ga innsyn til både gårdsbruket og fjellene bak.

3.3 Høymole og brakklagt jord

1999 – 2005. Rendalen kommune, Hedmark.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

I områder med mange bruksnedlegginger på kort tid, har gjenværende bruk ofte mer tilgjengelig leieareal enn de klarer å disponere. Naturlig nok leier de da helst den beste jorda, mens mindre god jord og småteiger legges ned. Sistnevnte areal blir ofte raskt invadert av uønskede arter, bl.a. høymole – et ugress som fort kan spre seg og gjøre stor skade på også hevdholdt eng- og beitemark. Hver plante produserer ca. 9000 frø, og ett frø kan bevare spireevnen i 80 år. Når høymolen får gode livsbetingelser på nedlagte areal, tar det ikke lang tid før den også sprer seg til omkringliggende hevdholdt grasmark. Høymolen er derfor viktig å bekjempe også på brakklagt areal. Kampen er imidlertid ressurskrevende siden mark med mye høymole helst bør slås både før frømodning og en gang til i august. Det er også viktig å fjerne graset umiddelbart etter slått.

3.4 Barnas potetåker

2006 – 2014. Drøbak. Frogn kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Fra 1995 til 2007 hadde bondelaget i Frogn et prosjekt med en barneskole i Drøbak om å dyrke poteter. Hver vår satte samtlige elever selv potetene i jorda og hver høst tok de dem opp. Målet til initiativtager og potetbonde Svein Holsen var at prosjektet ville gi barna kunnskap om hvordan mat produseres, samtidig som elevene fikk en god erfaring i praktisk naturbruk. Hvert år produserte det vesle jordet i Drøbak by mellom 2 og 3 tonn, og alle fikk med seg noen sjøldyrka poteter hjem. I 2008 måtte Holsen dessverre selv gi seg med egen potetdyrking, og grunnlaget for prosjektet falt bort. Siden da har jordet ligget brakk og grodd gradvis igjen. I folk flest sine øyne forringes derved også jordets faktiske verdi, og som et nåværende «skrapareal» ligger det i dag utsatt til for nedbygging.

3.5 Fritidsbruk og gjengroing

2002 – 2017. Skien kommune, Telemark.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Det gamle bruket lå på ei flate over noen bakker, og hadde fin-fin utsikt til tun med samme beliggenhet. Opprinnelig ble bakkene brukt som slåttemark, samt noe korn og potet. Slåtten gikk greit, og arealene ble ansett som lettstelte siden det alltid var enklere å rake graset nedover enn bortover. Husdyra var helst på skogsbeite eller i mer kronglete raviner. Da mekaniseringen kom ble gamle lettdrevne bakker brått ansett som tungdrevne. Tida, framskrittet og utviklingen tok seg nemlig aldri bryet med å utvikle maskiner tilpasset vårt brattlendte jordbruk. Da var det langt enklere å lage maskiner som kunne endre småbratt terreng til flatt. Og slik slapp husdyra gradvis inn på gammel slåttemark, og leirjordsbygdene fikk sine karakteristiske landskap med beiter i bakker og korn og eng på flater. Når husdyra så forsvant, bruket ble lagt ned og de flate arealene leid bort, lå ravinebakkene ubrukt igjen. Og der de ikke ble tilplantet fikk vi en utvikling som her.

3.6 Strandflate i gjengroing

1996 – 2009. Indre Eidsfjord. Sortland kommune, Nordland.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Et kjennetegn for den nordnorske kysten er den lave strandsletta som omkranser høye fjell og steile fjordsider. Her nede ligger mesteparten av veiene, bebyggelsen og jordbruksarealene, og gjennom generasjoner har strandflata mange steder blitt kultivert til helt åpne landskap. For bare 60 – 70 år siden hadde omtrent hver familie ute i distriktene ei ku eller to pluss noen få sauer. Eiendommene var små og mange, og lå gjerne som striper ved siden av hverandre fra fjærestein til fjellfot. Da velstanden økte utover i 1960-åra ble det tungvint med egne husdyr, og det småskala fiskerbondebruket ble avviklet på bare noen få tiår. I dag er de utallige små eiendommene en utfordring for utviklingen av det nordnorske kyst- og fjordjordbruket. Det krever nemlig mange leieavtaler for å få nok jord til et stort og moderne bruk. Bildene fra Indre Eidfjord i Vesterålen viser utviklingen av et strandflatelandskap som ikke lenger er i bruk.

3.7 Når jord i hevd likevel gror til

1994 – 2004. Grøte. Hemsedal kommune, Buskerud.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Hvis noen trær skygger for ditt utsyn betyr det da at landskapet har grodd igjen? Trolig ikke, men ofte kan det føles sånn. Når vi snakker om gjengroingen i jordbruks-Norge så ser mange kanskje for seg hele jordstykker som gradvis gror til med lauvskog og kratt. Noen steder er nok det dessverre også et riktig bilde, men langt oftere blir vi mer lurt av følelsen om gjengroing. I Tilbakeblikk-prosjektet har NIBIO utallige bildepar som viser at jordbruksareal fortsatt holdes i hevd, men at vegetasjonskantene rundt er blitt vesentlig høyere. At busker og trær i beiter, eller rundt eng og åker, vokser er for så vidt intet nytt, men forskjellen fra tidligere tider er at selve kantskjøtselen med manuell rydding og tynning mange steder nesten helt har opphørt. Der langsmale kantsoner og mer skrinne areal tidligere ble slått og beitet, får lauvtrærne nå helst stå mer uforstyrret.

3.8 Så fort så mye blir glemt

1930 – 2011. Nes. Kvam herad, Hordaland.
Foto: NN (privat) © Kåre Nes, Oskar Puschmann / NIBIO.

Ferdes man i skog og hei, langs fjærestein eller åkerkant vil en ofte finne tufter og spor etter folk og hus som forsvant og som nå er glemt. Rundt om i vårt vidstrakte land finnes utallige slike plasser, ofte navnet på kart, men sjelden med full CV over hvem som bodde der, hva de gjorde, hva de tenkte og drømte eller hvor de dro og hva de siden ble. Alt som ses er gjerne en mosegrodd grunnmur, kanskje med ei pipe i midten som viser hvor husets samlingspunkt og livgivende varme engang stod. Bildeparet viser et slikt sted. En strandsitterplass på Nes i Kvam herad. Plassen var bebodd til ca. 1930, hadde naust, fjøs og våningshus og folk som levde, slet og drømte. Så flyttet de, stedet forfalt og de små eng- og åkerlappene grodde igjen. Men, midt inne i buskaset ses fortsatt et tuntre og noen solide murer etter folkets inn- og uthus...

3.9 Marginalisering

2001 – 2009. Hølonda. Melhus kommune, Sør-Trøndelag.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Siden 1950-årene har ulike tilskuddsordninger preget jordbrukslandskapetets utvikling. I et landskaps-estetisk perspektiv har nok noen virket negativt, mens andre, særlig de siste tyve årene, har virket positivt. En uheldig ordning kom imidlertid så seint som i 1992, nemlig tilskudd til planting av skog på tidligere innmark. Tilskuddet ble avskaffet i 2002, etter at et areal på nær 7000 fotballbaner av gamle enger, åkre og beiter var blitt tilplantet. Bildeparet fra Hølonda viser et resultat av denne ordningen. Her ble et tidligere beite i en ravineside rundt år 2000 plantet til med gran, og det tok ikke mer enn snaut 10 år før grana stod tett. I dag oppleves gjengroing eller tilplanting av innmark av mange som et problem, kanskje mest fordi landskapets åpenhet derved så raskt endres og fordi tidligere utsyn forringes. Når slått og beite opphører på stadig flere steder er det imidlertid ikke lett å finne en arealbruksform som på sikt ikke ender opp som tett skog.

3.11 Klimaskog og jordvern

2000 – 2007 – 2017. Våler kommune, Østfold.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

I 2015 startet et treårig klimaprojekt for planting av skog på nye areal. For å sikre god klimaeffekt, naturhensyn og lavt konfliktnivå ble det lagt til grunn at det bl.a. kunne plantes på areal i tidlig gjengroingsfase, men ikke på areal viktig for naturmangfoldet, friluftsjntereser, viktige kulturhistoriske verdier eller i verdifulle kulturlandskap. Her nevnes ikke «matjord av høy kvalitet» spesielt, men at hevdholdt jordbruksmark skal brukes til jordbruksproduksjon. Jordbruksareal som derimot går ut av drift og gradvis gror igjen vil være egnet til skogplanting. Resultater fra NIBIOs 3Q-program (‘Tilstandsovervåking og resultatkontroll i jordbrukets kulturlandskap’) viser at summen av alle slike arealers netto avgang de senere år har vært på ca. 30 000 dekar pr. år. Ut fra et jordvernensyn er det altså en stor utfordring å forhindre at ytterligere mer av våre beste matjordarealer tas ut av drift, for ellers vil – som bildene viser – klimaskogen raskt kunne komme og ta dem.

3.12 Åkerspor under skogens slør

1994 – 2004 – 2014. Hemsedal kommune, Buskerud.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

For landets øvre dal- og fjellgårder var tidligere åkerdrift en lunefull geskjeft. Kom frosten tidlig, hvilket den ofte gjorde, kunne mye av korn- og potetavlingen gå tapt. Da ble det gjerne sultne mager i mang en stue. Å ha frostsikker åker var derfor livsviktig for enhver gård og husmannsplass, og selv de mest steinfylte areal kunne ryddes for å få frostsikker åker. I dag viser utallige røyser oss dette enorme rydningsarbeidet. Heldigvis gikk det framover med både kunnskap og teknologi, og gradvis ble angsten, strevet og gudsfrykten erstattet med et mer rasjonelt, intensivt og mekanisk drevet jordbruk som samtidig drev produksjonen nedover dalsida og ut på en mer lettdreven dalbunn. I dag har heldigvis få nordmenn opplevd matknapphet, og samtidig som smalhanstraumet legges bak oss lar vi skogen dekke stadig flere av fortidens dyrkingsspor. Bildene viser et område hvor korn en gang ble dyrket, men som skogen gradvis tar tilbake.

4 Strategier mot tap: fortetting, beite, rydding, gjenoppdyrking

4.1 Sentrumsutvikling og jordvern

2008 – 2016. Ås sentrum. Ås kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Jordvern er et samfunns- mål som flagges høyt innen landbruket, men som nok ikke har nådd like langt hos andre sektorer. For poli- tikere og forvaltningsmyn- digheter betyr det å prak- tisere jordvern at man unngår å bygge ned pro- duktiv jordbruksmark. For eksempel ved å alternativt velge andre areal. I Ås kommune har man de siste åra latt det meste av bolig- utviklingen skje i sentrum. Det bygges i høyden, antall boliger er mangedoblet og folk flytter til tettstedet. Og dermed er også jordene rundt sentrum så langt blitt spart på grunn av deres betydning for bl.a. Ås- bygdas nasjonale land- bruksidentitet. Men kanskje ikke for så veldig lenge. I juni 2016 var tre departement, Statens veg- vesen, fylkesmann og fylkeskommune på be- faring for å følge opp sine innsigelser mot seks av kommunens planlagte nye boligområder. Disse ligger nemlig mer enn 1,5 km unna jernbanens kollektiv- knutepunkt, og det er in- nenfor denne ringen at myndighetene mener at mesteparten av morgenda- gens utbygging skal skje. Dermed mener man også implisitt at noe av Ås- bygdas beste matjord skal og må vike til fordel for boliger. Som sagt jordvern...

4.2 Nedbygging og jordvern

2006 – 2017. Ås sentrum. Ås kommune, Akershus.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

På Østlandet foregår det nå stedvis nærmest en migrasjonsbølge, og mest utsatt er tettsteder ved gamle jernbanestasjoner. I dag er flere av disse stasjonsstedene utpekt av by- og samferdselsplanleggere til morgendagens store utbyggingsformål. F.eks. tettstedet Ås ved Østfoldbanen. Her har tverrpolitisk enighet om å helst unngå utbygging på sentrumsnær matjord medført at flere mindre eneboliger nærmest jernbanestasjonen er erstattet med høye blokker. Klokt og prisverdig for jordvernet, men trolig ikke godt nok i lengden. I Ås snakkes det nemlig om at dagens sentrum med ca. 1100 boliger, skal få ytterligere 6000 nye boliger. Og siden særlig Klima- og miljødepartementet krever at nye boligfelt ikke bygges lenger enn 1,5 km fra jernbanestasjonen, vil trolig jordene rundt dagens sentrum etter hvert gå tapt. I Norge er ikke matjordvern en del av det klassiske naturvernet, og kan derfor tidvis oppfattes som et sektorbegrep landbruket står alene om å forsvare. Hverken samferdsel eller miljø prioriterer matjordvern når utbygningskostnader skal minimaliseres eller mer uvanlige naturforekomster står i fare. Det er det dessverre mange eksempler på.

4.3 Ett av 22 Utvalgte kulturlandskap

1996 – 2011. Førsvoll. Rennesøy kommune, Rogaland.
Foto: Per Kristian Austbø / FMA Rogaland, Oskar Puschmann / NIBIO.

I juni 2009 åpnet Kronprins Håkon Magnus miljøprosjektet *Utvalgte kulturlandskap i jordbruket*. Bakgrunnen var et ønske fra både landbruks- og miljøsidene om å bevare et representativt utvalg av norske jordbrukslandskap som fortsatt innehar både spesielle kulturminner og høye biologiske kvaliteter – skapt og opprettholdt av jordbrukets eldre driftsformer. Et viktig kriterium for å få bli med i utvalget er at både grunneiere og aktive brukere i områdene frivillig ønsker å være med. De økonomiske rammene til hvert område har så langt vært gode, og forhåpentligvis vil de og bli langsiktige. I 2011 hadde Norge 22 Utvalgte kulturlandskap og prosjektet er blitt en suksess. Fra 18 fylker rapporteres det både om engasjerte aktører og gode tiltak som allerede er gjennomført. Bildene er fra gården Førsvoll i Rennesøy kommune; Rogalands Utvalgte kulturlandskap. I området, som består av tre delområder, vokser over 480 plantearter. Fem av disse finnes kun her i Norge. Innenfor området er det også mange kulturminner, og særlig er de gamle piggsteingjerdene karakteristiske. På Førsvoll prioriterte man først å restaurere tunets gamle steinbygninger. Og akkurat her får nok en gjenåpning av 1990-tallets gamle utsyn foreløpig vente.

4.4 Sau som landskapsredder

1998 – 2015. Stråholmen. Kragerø kommune, Telemark.
Foto: Torstein Kiil / Stråholmen Vel, Oskar Puschmann / NIBIO.

Stråholmen ligger ytterst i Kragerø-skjærgården og i århundrer var jordbruk, fiske og losvirksomhet øyfolkets viktigste næringsveier. Så kom nedgangen gradvis utover 1900-tallet. Den yngre generasjonen reiste både før og etter siste krig, og til slutt var det bare gamle igjen på øya. Den siste fastboende flyttet i 1954 og de siste husdyra (sau) i 1958. Deretter startet gjengroinga, først umerkelig og så mer synlig og omfattende. Gammel eng og åker ble dekt av mjødurt og kjerr, mens gamle beiter fyltes med einer og slåpe. Redningen for ferieøya kom høsten 1998 da sauebonde Erik Ballestad startet opp med villsau på helårsbeite. Sammen med en storstilt dugnadsinnsats av Stråholmen Vel, har sauene klart å tilbakeføre mange av Stråholmens tidligere natur- og kulturkvaliteter. Historien viser altså nok en gang at sauer er ålreite dyr, men også at hvis det ikke finnes idealistiske husdyrbønder med mobile beitedyr i nærheten vil mange av våre kulturlandskapsperler gro igjen. I 2015 er Stråholmen både et av Norges 22 Utvalgte kulturlandskap og del av Jomfru-land nasjonalpark.

4.5 Sauer er ålreite dyr

August 2010 – mai 2011. Stråholmen. Kragerø kommune, Telemark.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Det er skrevet mye om gjengroing i Norge, og mange har selv begynt å fjerne uønsket kratt og lauvoppslag. Dessverre vil nok en del slike tiltak ha kortvarig effekt hvis de ikke jevnlig følges opp. Beitegransker Yngve Rekdal ved NIBIO er ikke i tvil: *«Dei viktigaste kulturarbeidarane utanfor dei areala som traktoren held i hevd, er sau og storfe, men beitedyra kan ikkje gjera jobben åleine. Ein lytt supplere med manuelle tiltak, som til dømes tynning av krattskog»*. Bildeparet viser resultatet av ni måneder med beite av villsau på øya Stråholmen. Sammen med Jomfruland er Stråholmen Telemarks representant i prosjektet «Utvalgte kulturlandskap i jordbruket». Systematisk beite og tynning har allerede medført at Stråholmen igjen er blitt mer lysåpen. Det nyter særlig øyas rike fugleviv godt av – noe som for øvrig var i sterk nedgang da øya på 1990-tallet holdt på å gro igjen. Gjennom høst, vinter og vår 2010/11 har Erik Ballestads utegående sauer endelig fritt fått beite i et nærmest helt gjengrodd naturreservat. På den tida har de spist godt av undervegetasjonen i nærmest ufremkommelige slåpetornkratt. Etter endt beite ligger tornekrattet nå atskillig mer åpent til for øks og sag, noe som sterkt vil forenkle den manuelle ryddingen som blant annet Stråholmen Vel vil stå for.

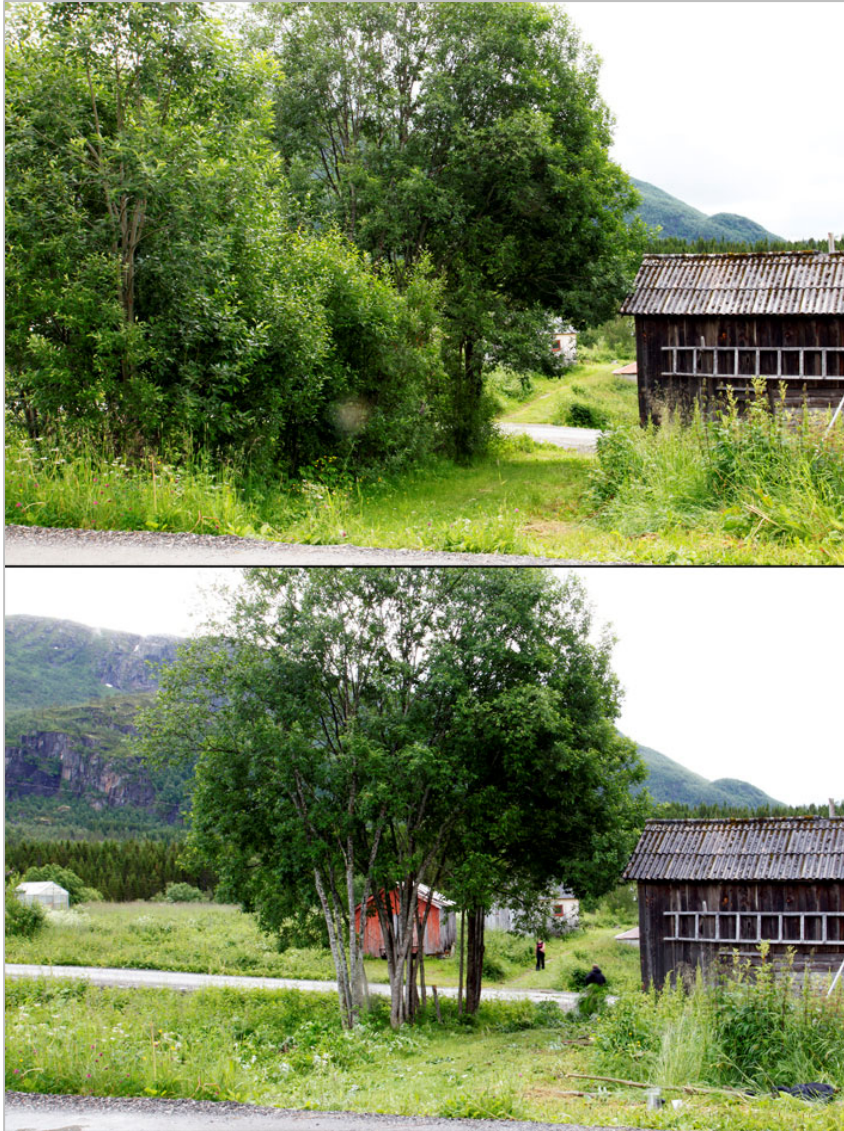
4.6 Gjenåpning av landskap

Å ha utsyn er viktig for våre turopplevelser. I den forbindelse har mange uttrykt at dagens gjengroing også forringer landskapsopplevelsene. Veldig ofte er det imidlertid kun noen få busker og/eller trær som sperrer for vårt utsyn, og mer sjeldent at det man ønsker å se er det som har grodd igjen. Bildene fra Setesdalsmuseet på Rygnestad viser dette. Her reduserte to seljer og et tett, lite rogneskjerr utsynet fra blant annet museets gamle smie. En forsiktig hogst, etterfulgt av årlig slått ga umiddelbart et mer åpent og innbydende preg til området på oversiden av veien. Kampen mot gjengroing betyr ikke nødvendigvis å gjenåpne alt som er tilgrodd, men kanskje mest om å gjenåpne enkelte utvalgte areal med størst mulig betydning for landskapsopplevelsen.

2005 – 2009. Rygnestad. Valle kommune, Aust-Agder.
Foto: Leonhard Jansen / Setesdalsmuseet, Oskar Puschmann / NIBIO.

4.7 Krattrydding

22. juli 2012, kl. 12:05 – kl. 13:50. Kvarv. Sørfold kommune, Nordland.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Etter å ha studert gjen-
groing i Norge i en årrekke
er jeg ganske forundret
over at det på så mange
steder virker så «ustelt»
som det faktisk gjør. En
ting er jorder som gro-
r igjen etter nedlegging, men
hva med alt lauvkrattet
som vokser opp langs veier
og jorder blant bebyggelsen
der folk bor. Hvorfor fjer-
nes det ikke hvis det er til
sjenanse? Bildet viser en
typisk krattkant. Den lå
rett utafør et kjøkkenvindu
og sperret mye av utsynet
herfra. Vi snakket om det
ved frokostbordet og ble
enig om å selv fjerne det
umiddelbart. En kjapp tele-
fon til en hyggelig grunn-
eier og tillatelsen var i
orden. Etter 1 time og 45
minutter med *håndsag* og
lauvsjauing var utsikten
gjenopprettet. Det var ikke
verre! Ikke forvent at
grunneier skal stille din
utsikt – ring heller og spør
på en høflig måte om du
kan gjøre det selv.

4.8 Gjengroing og gjenåpning

2008 – 2012. Simensvollen i Kjurrudalen. Os kommune, Hedmark.
Foto: Ola Krog (privat), Oskar Puschmann / NIBIO.

Når det skrives om gjengroing er det gjerne med utgangspunkt i de problemene det skaper for oss mennesker. Utsikt blir borte, stier gror igjen og landskap blir mindre tilgjengelig for ferdsel. I tillegg kan man plusse på at gjengrodde grender ikke lenger er like attraktive som bomiljø, og at antall påviste tilfeller av pollenallergi øker når bjørka gjenerobrer åpne areal. Det merkelige med gjengroing er likevel at så mange mennesker godtar fenomenet. Låven kan være full av redskap og folket som bor i slike grender har mer enn nok kompetanse til å gjøre noe med det. Og likevel lar man det gro igjen nærmest foran kjøkkenvinduet. Men heldigvis – ikke overalt! For de som har opplevd å gjenåpne et gammelt tilgrodd eng- eller beitestykke, er det en befrielse å se arealet atter velpleid og i bruk. Slik som tilfellet er her på Gammelsetra i Kjurrudalen, hvor Ola Krog har gjenskapt den gamle beitestemningen rundt seterhusa på Simensvollen.

4.9 Ikke bare gjengroing...

2000 – 2010. Romstad. Namsos kommune, Nord-Trøndelag.
Foto: Oskar Puschmann / NIBIO.

Gjennom Tilbakeblikk-prosjektet er det etter hvert blitt vist mange bildepar av jordbruksareal i gjengroing, og flere av dem kan nok ha bidratt til et noe mollstemt bilde av ulike steders landskapsutvikling. I den forbindelse er det fint for en gangs skyld å vise at det fortsatt også ryddes nytt dyrkingsland i Norge. I dette eksempelet viser bildet fra 2000 et gammelt beite hvor alle trær nylig er hogd ned. Ti år etter er stubbene fjernet, sauene borte og arealet tatt i bruk til grasproduksjon. Bildet viser også at en ny driftsvei er kommet til, at også et annet engstykke er ryddet lenger opp i skogen og at grana i plantefeltet i midt-lia har vokst seg stor og tett.

Referanser

- Aune-Lundberg, L. 2017a. *Jordbruksareal rundt norske tettsteder*. NIBIO POP 3 (14). NIBIO – Norsk institutt for bioøkonomi, Ås. <http://hdl.handle.net/11250/2444541>
- Aune-Lundberg, L. 2017b. *Øyer av jordbruk midt i byen*. NIBIO POP 3 (12). NIBIO – Norsk institutt for bioøkonomi, Ås. <http://hdl.handle.net/11250/2444103>
- EEA (European Environment Agency) 2016. *Urban sprawl in Europe: Joint EEA-FOEN report*. EEA report No 11/2016. Publications Office of the European Union, Luxembourg. <https://www.eea.europa.eu/publications/urban-sprawl-in-europe>
- Puschmann, O. & Stokstad, G. 2010. *Status og utvikling i jordbrukets kulturlandskap i Nordland, Troms og Finnmark*. Rapport fra Skog og landskap 06/2010. Norsk institutt for skog og landskap, Ås. <http://hdl.handle.net/11250/2469356>
- Stokstad, G. & Puschmann, O. 2018. *Jordbruk og geografi: Jordbruksregioner og jordbruksdrift i Norge*. NIBIO RAPPORT 4 (95). NIBIO – Norsk institutt for bioøkonomi, Ås. <http://hdl.handle.net/11250/2559814>

NOTATER

Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO) ble opprettet 1. juli 2015 som en fusjon av Bioforsk, Norsk institutt for landbruksøkonomisk forskning (NILF) og Norsk institutt for skog og landskap.

Bioøkonomi baserer seg på utnyttelse og forvaltning av biologiske ressurser fra jord og hav, fremfor en fossil økonomi som er basert på kull, olje og gass. NIBIO skal være nasjonalt ledende for utvikling av kunnskap om bioøkonomi.

Gjennom forskning og kunnskapsproduksjon skal instituttet bidra til matsikkerhet, bærekraftig ressursforvaltning, innovasjon og verdiskaping innenfor verdikjedene for mat, skog og andre biobaserte næringer. Instituttet skal levere forskning, forvaltningsstøtte og kunnskap til anvendelse i nasjonal beredskap, forvaltning, næringsliv og samfunnet for øvrig.

NIBIO er eid av Landbruks- og matdepartementet som et forvaltningsorgan med særskilte fullmakter og eget styre. Hovedkontoret er på Ås. Instituttet har flere regionale enheter og et avdelingskontor i Oslo.